

Gundula Ludwig i Stephanie Wöhl

Gender mainstreaming jako strategia neoliberalizacji. Współczesne transformacje reżimów płci - ponowne przemyslenia z perspektywy foucaultowskiej¹

I. Wprowadzenie

Z perspektywy teorii państwa, wykłady Foucault w 1978 i 1979 roku w Collège de France, stanowią interesujący strategiczny zwrot w jego pracy. Podczas gdy wcześniej Foucault zarzekał się, iż „wstrzyma się od krytyki państwa, tak jak od niestrawnego posiłku” (Lemke 2007b), w wykładach na temat rządomyślności/urządzania² przedstawił założenia nowego podejścia do współczesnego państwa. Z naszej perspektywy, wykłady te nie mogą być traktowane jako teoretyczne zerwanie z wcześniejszymi analizami, ale jako ich rewizja i kontynuacja.

W tym referacie naszkicujemy główne aspekty podejścia Foucaulta do współczesnego państwa, gdyż mogą one stanowić istotny wkład do feministycznej teorii państwa. W wykładach na temat rządomyślności Foucault proponuje ujęcie, które różni się od tego, co przyjmowane jest jako teoria państwa. W pierwszej części przedstawiamy główne założenia Foucaulta badań nad rządomyślnością, a szczególnie skupimy się na jego ujęciu państwa jako efektu praktyk społecznych.

W drugiej części, aby pogłębić to omówienie, skupimy się na dwóch aspektach. Po pierwsze, wskażemy, iż to rządomyślność jako postać politycznej racjonalności wytwarza państwo jako „jednostkę wyobrażoną” [ang. *imaginary unit*] (Lemke 2002:46), która powołuje do istnienia współczesną postać państwa. W drugiej części skoncentrujemy się na związku między współczesnym państwem a współczesnym podmiotem. W trzeciej części będziemy argumentować, iż Foucaulta podejście do państwa jest użyteczne dla krytycznej i post-strukturalnej feministycznej teorii państwa, a jego narzędzia można zastosować do konceptualizacji wzajemnych powiązań relacji płci i państwa. W ostatniej części referatu wykorzystamy te teoretyczne ramy

¹ Referat na panelu „Ponowne odczytanie zarządzania i rządomyślności: komplementarne podejścia do transformacji państwa”. Blok tematyczny „Państwo i polityka publiczna” pod przewodnictwem Amy Mazur. Konferencja ECPR Gender i polityka. Uniwersytet Queens, Belfast. 21-23 stycznia 2009. Tytuł referatu: „Governmentality and gender. Current transformations of gender regimes revisited from a Foucauldian perspective”.

² Foucault stworzył pojęcie *gouvernementalité* (*governmentality* – w angielskich tłumaczeniach), aby analizować postać władzy manifestującą się we wzajemnych powiązaniach wiedzy i władzy odnoszących się do rządzenia. W tomie „Michel Foucault. Filozofia. Historia. Polityka. Wybór pism” Damian Leszczyński i Lotar Rasiński (2000) przetłumaczyli *gouvernementalité* jako rządomyślność. W 2010 Michał Herer tłumaczył *gouvernementalité* jako urządzanie (Foucault. 2010: 13). Foucault stworzył pojęcie *gouvernementalité*, aby wskazać na przeobrażenia wiedzy o rządzeniu i technik rządzenia (wywodzących się z technik rządzenia rodziną, duszami, zakonem). To konceptualne narzędzie było mu potrzebne do analizy współczesnego (neo)liberalizmu, gdzie rynek jako źródło wiedzy i siatka pojęciowa z ekonomii neoklasycznej jako schemat analizy jest uwikłana w rekonstruowanie podmiotów i problemów polityki, czy też technik rządzenia państwem i społeczeństwem (Michel Foucault. *Narodziny biopolityki*. PWN. 2011). Z racji, iż niniejszy tekst odnosi się do państwa, warto dodać, iż Foucault postrzegał państwo jako korelat sposobu rządzenia czy trójkąt lub montaż trzech postaci władzy: suwerenności, władzy dyscyplinarnej i rządzenia (*gouvernement*). Co do pojęcia „technik władzy”, Foucault posługuje się nim aby zwrócić uwagę na produktywne, wytwórcze efekty władzy. Analogicznie do technik produkcji rzeczy, Foucault wyróżnia techniki systemu znaków (znaki, sens, symbole, znaczenia) odnoszące się do języka i komunikacji, oraz techniki władzy. Techniki (czy technologie) władzy lub dominacji, podporządkowujące jednostki pewnym celom obejmują także techniki siebie, stosunek jednostek do siebie, działanie jednostek związane z rozumieniem siebie, tego co jednostka postrzega jako prawdziwe, prowadzące do szczęścia, doskonałości czy zbawienia. Michel Foucault. *Techniki siebie*. W: L. Rasiński i D. Leszczyński (2000:248-9). [przyp. tłum.].

do analizy współczesnych transformacji państwa i reżimów płci. W tych ramach odniesiemy się także do kwestii tego, jak władza jest afirmowana nie tylko poprzez środki prawne, jakimi dysponuje państwo, ale także poprzez indywidualne podmioty w ich życiu codziennym. Tym samym pragniemy wykazać, iż jeśli te ambiwalentne postaci władzy nie są wzięte pod uwagę, to nie będzie można zakwestionować specyficznych formacji, które stabilizują hierarchie płci na poziomie lokalnym, narodowym i ponadnarodowym.

II. Foucaulta konceptualizacja rządomości

Władza jest z pewnością głównym tematem w pracy Foucault. Jego podejście do władzy jako społecznej relacji, której nie można zredukować do innych relacji społecznych (jak dominacja czy wyzysk) związane jest z poszukiwaniem narzędzi, za pomocą których można zrozumieć jej różne postaci. W badaniach nad rządomością Foucault wprowadza pojęcie władzy jako rządzenia [ang. *government*].

„Relacja swoista dla władzy nie znajduje się zatem w wymiarze przemocy, walki czy dobrowolnego związku (te bowiem są najwyżej jej instrumentami), lecz raczej w dziedzinie odrębnego sposobu działania, ani wojennego, ani prawnego, którym jest kierowanie” (Foucault 1998b:186).

Foucault odnosi się tu do postaci władzy, która „kształtuje, kieruje lub wpływa na zasady postępowania jednostek lub grup” (Gordon 1991:221). O ile obecnie pojęcie rządzenia ma wąskie polityczne znaczenie, w XVIII wieku miało ono szerszy zakres i odnosiło się do rządzenia gospodarstwem domowym, rodziną jak i do rządu dusz. Przez pojęcie rządzenia Foucault odnosi się do postaci władzy, która funkcjonuje jako "kodeks postępowania" (Foucault 1998b). W tym ujęciu, jak wyjaśnia Mitchell Dean "rząd jest mniej lub bardziej wykalkulowanym i racjonalnym działaniem, jakie podejmują podmioty władzy czy instytucje stosując przy tym różnorodne techniki i formy wiedzy, które są nastawione na kształtowanie kodeksów czy reguł zachowań poprzez oddziaływanie na nasze pragnienia, aspiracje, interesy i przekonania, aby realizować konkretne i zmieniające się cele, co prowadzi do różnorodnych zestawów relatywnie nieprzewidywalnych konsekwencji, skutków i efektów" (Dean. 1999: 10-11).

W konsekwencji tego ujęcia władzy, zmienia się także podejście Foucault do współczesnego państwa. Konkretnie, nowe ujęcie władzy pozwala analizować państwo wychodząc poza model jurydyczny (co Foucault podejmował już w badaniach poprzedzających wykłady o rządomości) i ująć władzę państwa z perspektywy rządzenia. Pozwala to mu unikać założenia, iż państwo jest czymś z góry danym, co podkreśla także krytyka post-strukturalistyczna. Aby przedstawić poglądy Foucault, rekonstruujemy jego podejście metodologiczne, co zarazem pozwoli nam pokazać, iż badania rządomości można postrzegać zarówno jako kontynuację, jak i jako zwrot w pracy Foucaulta.

W swoich poprzednich pracach Foucault wielokrotnie odrzucał założenie, iż społeczne instytucje (np. więzienie czy psychiatria) lub struktury społeczne (np. akumulację kapitału) można ujmować jako zjawiska z góry dane, poprzedzające praktyki społeczne. W centrum ówczesnych zainteresowań Foucault była „mikrofizyka władzy”, techniki i strategie władzy, które stanowią podstawę struktur społecznych i instytucji. W pracy na temat więzienia, *Nadzorować i karać* (1998a) Foucault nie zakłada „istnienia” z góry danej „podmiotowości przestępcy”, czy z góry danej formy karzącej racjonalności. Foucault analizuje formy wiedzy i racjonalności jako techniki władzy, które umożliwiają, aby pewne praktyki społeczne, jak osadzanie ludzi w więzieniu, były postrzegane jako racjonalne i właściwe, a tym samym wytwarzają te instytucje i praktyki społeczne. Foucault tak opisuje metodę, jaką stosował w „Nadzorować i karać”:

„Sam w sobie spektakl publicznych tortur nie jest bardziej irracjonalny niż uwięzienie w celi. Natomiast staje się on irracjonalny w świetle nowego rodzaju praktyk penitencjarnych, nowych sposobów uzasadniania kar, nowych kalkulacji ich użyteczności i gradacji, itd. Nie można dokonywać ocen w oparciu o pewną absolutność, która stanowi miarę doskonałej formy racjonalności. Natomiast należy badać, jak formy racjonalności wpisują się w systemy praktyk, jaką rolę w nich odgrywają, ponieważ w rzeczywistości

„praktyki” nie istnieją bez reżimów racjonalności” (Foucault, 1991 b: 79).

W badaniach nad rządomyślnością Foucault stosuje to podejście w odniesieniu do współczesnego państwa. Taką samą analizę, jakiej używał, aby zrozumieć techniki i racjonalności ludzkiego zachowania i instytucji na poziomie mikro, teraz stosuje do analizowania współczesnego państwa. Tak więc, kontynuując metodologiczne podejście, rozszerza obszar badań poprzez włączenie doń współczesnego państwa jako nowego przedmiotu analizy. Zachowuje uprzednie założenia: jeśli konceptualizujemy państwo, nie możemy najpierw zakładać już istniejącego państwa i jego struktur. Państwo nie ma istoty czy jakiś „naturalnych” właściwości. Foucault proponuje, aby państwo i jego „naturę” traktować jako efekt praktyk społecznych, które związane są ze specyficznymi formami racjonalności. Do ich nazwania Foucault proponuje neologizm rządomyślność.

Tym samym Foucault zmienia perspektywę przyjętą w teorii państwa, która wywodzi władzę i społeczne praktyki z państwa. Foucault argumentuje, iż państwo jest efektem praktyk społecznych i produktem władzy. To teoretyczne przemieszczenie w postrzeganiu współczesnego państwa było krytykowane z wielu perspektyw. Zarzucano mu, iż nie docenia roli i władzy państwa. Uważamy, że jest wprost przeciwnie. Podejście Foucault jest inspirującą teoretyczną propozycją, która pozwala zobaczyć władzę nie tylko w tym, jak państwo afirmuje ją środkami jurydycznymi, ale także jak afirmują ją indywidualne podmioty w ich życiu codziennym. Państwo musi być urzeczywistniane [ang. *must be lived*] poprzez różne praktyki społeczne (Sauer, 2001: 110).

W kolejnej części chcemy pokazać to bardziej szczegółowo, skupiając się na dwóch aspektach, co zarazem pozwoli nam przedstawić Foucaulta koncepcję państwa jako praktyki.

II.1. Współczesne państwo jako efekt reżimu wielu rządomyślności

W analizach rządomyślności celem Foucault jest to, aby nie pisać teorii państwa. Zamiast tego jest on zainteresowany pisaniem historii państwa z „zewnętrznego punktu widzenia” (Foucault, 2011:98), gdyż analiza władzy (państwa) nie jest możliwa bez uprzedniej analizy politycznej racjonalności, która jest wyjściowym warunkiem dla odgrywania [ang. *acting out*] władzy. Foucault opisuje polityczną racjonalność przy pomocy neologizmu rządomyślność/urządzenie. Definiuje on rządomyślność jako „zespół tworzony przez instytucje, procedury, analizy i refleksje, kalkulacje i taktyki, pozwalające sprawować tę bardzo specyficzną choć złożoną formę władzy, której zasadniczym przedmiotem jest populacja, najważniejszą postacią wiedzy - ekonomia polityczna, zasadniczym zaś narzędziem technicznym - urządzenia bezpieczeństwa” (Foucault, 2000a: 183).

W przeciwieństwie do teorii państwa, które ujmuje państwo jako z góry dane, Foucault wychodzi poza to ujęcie, gdyż zamierza analizować konkretne historyczne formy racjonalności, które umożliwiają, aby pewne instytucje i praktyki stały się państwem, albo jego częścią. Foucault jest zainteresowany tym, „jak różne elementy i praktyki umożliwiły, iż państwo jest historyczną rzeczywistością i zachowuje strukturalną ciągłość w dłuższym czasie” (Lemke, 2007a:48). Toteż koncentruje się on na procesach tworzenia państwa, które wynikają ze specyficznych form racjonalności, które Foucault nazywa „urządzeniem państwa” (1991a:93). Foucault zauważa, że „państwo to nic innego, jak ruchomy efekt porządku opartego na rozmaitych technikach rządzenia (2011:97-98). I twierdzi dalej, że chodzi o to, „by podejść do niego z zewnątrz i podjąć problem państwa [...], wychodząc od praktyk rządzenia” (ibd.).

Skupienie na hegemonicznych politycznych racjonalnościach pozwala zdefiniować, które relacje społeczne i pola są częścią państwa, które są „publiczne”, a które są „prywatne”, które mają uniwersalne znaczenie, a które są partykularne. „Państwo można postrzegać jako specyficzne rozwiązanie, poprzez które problem rządzenia jest dyskursywnie skodyfikowany, a sfera polityczna, ze specyficznymi dla niej sposobami rządzenia, jest oddzielona od innych, „niepolitycznych sfer”, do których musi się odnosić; oraz jako

rozwiązanie poprzez które pewne technologie rządzenia nabierają, w pewnych okresach czasu, instytucjonalnej trwałości i wchodzi ze sobą nawzajem w określone rodzaje relacji (Rose i Miller, 1992:176-177).

Rządomyślność zatem, jest „wewnątrz i na zewnątrz państwa, ponieważ to taktyki rządzenia pozwalają w każdej chwili określać to, co musi i nie musi zależeć od państwa, co jest publiczne, a co prywatne, co jest państwowe, a co nie. A zatem państwo żywe i państwo jako terytorium można pojąć jedynie biorąc za punkt wyjścia ogólne taktyki rządomyślności [taktyki urządzania]” (Foucault, 2000:184).

Stąd też zestawienie polityki i racjonalności, państwa i wiedzy. Natomiast Foucault jest zainteresowany „odkryciem, jakim typem racjonalnością się posługują” (Foucault, 2000b:221). Rządomyślność pozwala nam analizować aktualne formy kompleksów wiedzy/władzy (Foucault, 2011). W konceptualnej ramie rządomyślności państwo i jego agendy są nie tylko instytucjami represji, ale także instytucjami produktywnych kompleksów wiedzy/władzy w ramach których, pewne problemy rządzenia muszą być rozwiązane. Toteż polityczna racjonalność jest kluczowym elementem rządzenia i sama w sobie otwiera pole, w ramach którego pewne formy odgrywania [ang. *acting out*] władzy są definiowane jako „racjonalne”.

Rządomyślność można rozumieć jako pewien sposób problematyzacji działań politycznych w ramach geopolitycznych granic. Oznacza to analizy konkretnych geo-politycznych sytuacji, gdzie pojawiają się specyficzne problemy rządzenia, a metody rządzenia ludźmi i rzeczami są w nich konstruowane jako wiedza „najlepszych praktyk” rządzenia (Lemke 1997; Dean 1999). Zarazem Foucault jednoznacznie stwierdza, iż wiedza ta jest przetwarzana w praktyki społeczne. Toteż „analizy rządzenia”, jak pisze Tomasz Lemke, „nie tylko koncentrują się na mechanizmach legitymizacji i dominacji, czy na maskowaniu przemocy, ale koncentrują się także na wiedzy - która jest częścią praktyki - i podejmuje systematyzację i racjonalizację pragmatyk kierowania (fr. *conduite*)³. W tym ujęciu racjonalność nie odnosi się do transcendentnego rozumu, ale do historycznych praktyk, nie oznacza normatywnej oceny, gdyż odnosi się do relacji społecznych” (Lemke 2002:44). Toteż polityczna racjonalność kieruje praktykami społecznymi, a tylko one, jak podkreśla Foucault, umożliwiają istnienie nowoczesnego państwa. Jak pokazuje ta argumentacja, Foucault zdecydowanie odchodzi od tradycyjnej teorii państwa.

Tu chcemy podsumować ten pierwszy aspekt podejścia Foucault do nowoczesnego państwa: Foucault podchodzi do państwa i władzy z zewnętrznego punktu widzenia. Toteż interesuje się polityczną racjonalnością, która umożliwia, aby pewne instytucje i praktyki stawały się częścią państwa. Nie przyjmuje, iż konkretne państwo jest czymś danym. Zamiast tego pyta jak państwo, które przyjmujemy że istnieje, jest wytwarzane i jak działanie państwa jako spójnej politycznej siły jest umożliwiane. Bob Jessop streszcza to w ten sposób: "analizowanie rządomyślności w jej sensie generycznym oznacza podjęcie analizy różnych, historycznie konstytuowanych, postaci państwa, w tym jak manifestują się one w konkretnych praktykach rządzenia oraz poprzez te praktyki, nie zakładając przy tym, że państwo ma uniwersalny i ogólny charakter" (Jessop, 2007:37). Jednocześnie Foucault podkreśla, iż wszystkie postaci racjonalności, które umożliwiają funkcjonowanie wyobrażanej postaci państwa muszą być przekształcane i reprodukowane w codziennych praktykach podmiotów. Na przykład, w ich życiu codziennym ludzie muszą wierzyć w system jurydyczny poprzez zawieranie związków małżeńskich, zaufanie do prawników, itd., a tym samym wdrażają i reprodukują konkretną postać politycznej racjonalności. Toteż Foucault dochodzi do wniosku, iż podstawą państwa są społeczne praktyki i relacje władzy.

³ Pojęcie kierowania określa relację władzy charakterystyczną dla władzy pastoralnej. Wiąże kierowanie sobą (swoją „duszą”) z kierowaniem innych (władza „duszpasterza”), poprzedza zatem – w sensie genealogicznym – neoliberalną rządomyślność. W polskim tłumaczeniu wykładów Foucaulta na College de France z lat 1977 – 79 Michał Herer używa słowa „prowadzenie” lub „prowadzenie się” (2010, 2011) [*przyp. tłum.*].

II.2. Tworzenie nowoczesnego państwa i nowoczesnego podmiotu

Drugi aspekt, na którym chcemy się skupić, to wytwarzanie podmiotu. Foucault interesował się procesami wytwarzania podmiotu jeszcze przed podjęciem badań nad rządomyślnością. Niemniej w tych badaniach, dokonuje dwóch zasadniczych przemieszczeń w teoretyzowaniu wytwarzania podmiotu. Po pierwsze, tak jak we wcześniejszych badaniach, np. w *Nadzorować i karać*, podkreśla, iż wytwarzanie podmiotu nie może być zredukowane do dominacji. Natomiast wraz z wprowadzeniem rządzenia jako specyficznej postaci odgrywanej [ang. *acting out*] władzy, która kieruje jednostkami, argumentuje, iż w konstytuowaniu podmiotów istotne są nie tylko techniki dominacji, ale także techniki siebie⁴. Toteż Foucaulta pojęcie rządomyślności nie odnosi się tylko do rządzenia państwem i podobnych mu instytucji poprzez politykę i polityki⁵, ale także do rządzenia poprzez rozproszone formy kierowania sobą i przewodzenia innym.

„Uważam, że jeśli chce się analizować genealogię podmiotu w cywilizacji zachodniej, trzeba uwzględnić nie tylko techniki dominacji, ale również techniki siebie. Powiedzmy: należy wziąć pod uwagę wzajemne oddziaływanie tych dwóch rodzajów technik – technik dominacji i technik siebie. Trzeba uwzględnić punkty, w których techniki dominacji nad innymi odwołują się do procesów, poprzez które jednostki oddziałują same na siebie. I odwrotnie, trzeba zbadać punkty, w których techniki siebie łączą się w struktury przymusu i dominacji. Ten punkt styku, w którym to, jak jednostki są kierowane przez innych, łączy się ze sposobem, w jaki kierują one sobą, możemy nazwać, jak sądzę, rządomyślnością. Rządzenie ludźmi, w szerokim tego słowa znaczeniu, nie jest sposobem zmuszenia ludzi do robienia tego, co chce rządzący; jest to zawsze płynna równowaga, w której techniki przymusu oraz procesy, poprzez które *Ja* konstruowane jest lub modyfikowane samo przez siebie, wzajemnie się uzupełniają, lecz także wchodzą ze sobą w konflikty” (Foucault, 1993: 203-204, w: Lemke, 2007).

Po drugie, w badaniach rządomyślności Foucault podkreśla związki między wytwarzaniem współczesnego podmiotu, a tworzeniem współczesnego państwa. Foucault nie odnosi się do państwa w wąskim znaczeniu, jako do jurydycznej struktury, ale jako do specyficznej postaci władzy, która „stosuje się do życia codziennego, klasyfikując jednostkę, naczynając ją własną szczególną indywidualnością, przykuwając do określonej tożsamości i nakładając na nią „prawo Prawdy”, które musi ona uznać i które inni w niej uznają. To ona czyni jednostki podmiotami” (Foucault, 1998b:177).

Tym samym Foucault proponuje, aby ujmować relację między wytwarzaniem podmiotu i wytwarzaniem państwa w kategoriach współzależności. Z jednej strony państwo inicjuje hegemoniczne definicje zrozumiałego (rozpoznawalnego) podmiotu (np., każdy podmiot *musi* być kobietą lub mężczyzną). Należy przy tym pamiętać, iż w ujęciu rządomyślności te hegemoniczne formy podmiotowości nie są narzucane podmiotom. Jak Foucault podkreśla wytwarzania podmiotów nie można zredukować do dominacji. Niezbędne jest bowiem, aby pomioty, za pomocą technologii siebie, odnosiły te hegemoniczne formy podmiotu do *Ja*. Z drugiej strony Foucault argumentuje, iż stawanie się państwa wymaga powstawania specyficznych form podmiotów. Państwo „nie jest tylko materialną strukturą i sposobem myślenia, ale także przeżywanym, ucieleśnionym doświadczeniem” (Lemke, 2007b:48; Sauer, 2001:110). Tym samym Foucault odrzuca założenie przedpolitycznego podmiotu liberalnej teorii państwa. „Nie sądzę, jakoby państwo nowoczesne należało uważać za byt mieszczący się ponad jednostkami, który nie chce wiedzieć, kim one są i nawet ich nie dostrzega. Przeciwnie: państwo jest niezwykle wyrafinowaną strukturą, zagarniającą jednostki i podporządkowującą je sobie. Muszą one - by przynależć do struktury - zostać ukształtowane w nowy sposób, zgodnie z precyzyjnie określonymi wzorcami” (Foucault, 1998b:180).

Na zakończenie (tej części) chcemy podsumować, iż Foucault oferuje interesujące podejście do analizy współczesnego państwa i jego produktywnej władzy. Konceptualizacja państwa jako efektu praktyk społecznych, może wnieść użyteczny wkład do krytycznej teorii państwa, dla której ani państwo, ani

⁴ To jak jednostki postrzegają siebie i oddziałują na siebie; relacja *Ja do siebie* [przyp. tłum.].

⁵ Polityki (ang. *policy*), programy rządzenia w konkretnych dziedzinach [przyp. tłum.].

podmioty nie są z góry dane. Foucault oferuje krytyczne narzędzia do interpretowania ich jako efektów technik i strategii władzy. Niemniej w swoich pracach Foucault całkowicie ignoruje wymiar genderowy. Dla Foucault, ani struktura współczesnego państwa ani podmioty nie są upłciowione. W kolejnej części chcemy zaproponować jak uzupełnić te luki w podejściu Foucault.

III. Feministyczne ujęcie rządomyślności i współczesne państwo

III. 1. Neoliberalna rządomyślność jako upłciowiona i upłciawiająca struktura

Jak przedstawialiśmy powyżej, Foucault zwraca uwagę, iż państwo jako takie i jego „oddzielenie” od społeczeństwa, musi być ustawicznie produkowane i reprodukowane w różnorodnych praktykach społecznych. Państwa nie można ujmować jako dane, ale jako wytwór politycznych racjonalności.

Rządomyślność definiuje, co może być uznane jako część państwa, co jest publiczne, a co jest prywatne. Chcemy zaproponować feministyczne ujęcie liberalnej rządomyślności jako upłciowionej i upłciawiającej struktury. (Griesser and Ludwig 2008; Wöhl 2007). Jak podkreślają niezliczone feministyczne analizy, podział na prywatne i publiczne, który traktowany jest jako podstawowa struktura współczesnego państwa, od samego początku ma upłciowiony charakter. Carol Pateman (1988) argumentuje, iż za umową społeczną stoi umowa seksualna, która konstytuuje specyficzne formy społeczeństwa i państwa. Podstawą liberalnego państwa jest zatem upłciowiony podział na sferę prywatną i publiczną.

W sytuacji, gdy Foucault nie bierze pod uwagę tego, iż granice między państwem a tym, co prywatne, albo granice między tym, co jest „uznawane za odpowiedzialność publiczną, a tym co jest odpowiedzialnością prywatną - dostarczaną przez rynek lub w formie prywatnego obowiązku” (Daly 1994:110), są zarówno upłciowione jak i upłciawiające, to pomija on zasadniczy wymiar liberalnej rządomyślności. Feministyczne ujęcie liberalnej rządomyślności korzysta z Foucaulta koncepcji nowoczesnego państwa jako jej wytworu, które musi być odtwarzane w różnorodnych praktykach społecznych. Ale jednocześnie należy podkreślić, że rządomyślność już jest upłciowiona. Toteż gender jest integralną częścią genealogii nowoczesnego państwa. Z drugiej strony, konsekwencją tego stwierdzenia jest, iż struktura współczesnego państwa wytwarza upłciowiony porządek społeczny, w tym upłciowiony podział na prywatne i publiczne, jak też upłciowiony podział pracy.

Pragniemy także podkreślić, iż historycznie dominujące formy rządomyślności zawsze są efektem i przedmiotem walk społecznych. I tak na przykład feministyczna krytyka i ruch kobiecy z lat 1970. i 1980. walczyły o nowe definicje tego, co uznawane jest za prywatne (przykładem walki o pojęcia przemocy domowej czy nieodpłatnej pracy domowej) i co powinno stanowić część odpowiedzialności publicznej / odpowiedzialności państwa. Zasadnicza część tych walk odnosi się do tego, jak definiowana jest „prawda” i co uznawane jest jako wiedza istotna. Dzisiaj spotykamy się z redefinicją prywatnych i społecznych obowiązków (odniesiemy się do tego dalej w tekście). W ujęciu teoretycznym oznacza to, iż rządomyślność jest nie tylko analizą makro-politycznych technologii i technologii siebie, ale także, co wynika z walk społecznych, konstrukcji norm, podziału na prywatne i publiczne, reprezentacji, suwerenności, prawa, dyscyplin i technik bezpieczeństwa, jako różnych aspektów technologii władzy. (Foucault, 2011; Dean, 1999; Lemke, 2000). Te normy, reprezentacje (itd.) nie są neutralne z uwagi na płeć, współprodukują one upłciowiony porządek społeczny.

III.2. Wytwarzanie upłciowionych podmiotów

Foucault argumentuje, iż państwo odgrywa zasadniczą rolę w konstytuowaniu się podmiotowości. Z feministycznej perspektywy konieczne jest włączenie gender, gdyż we współczesnych społeczeństwach podmiotowość jest ściśle powiązana z płcią (Laquer, 1990). Przynależność do męskiej lub żeńskiej płci jest

warunkiem obywatelstwa. Podmiotowość osób transpłciowych nie jest uznawana, dopóki nie zostaną zaliczone do męskiej lub żeńskiej płci. Osoby transpłciowe przechodzą chirurgiczne i medyczne „zabiegi”, aby nadać im przynależność do jednej z dwóch płci.

Niewątpliwie, państwo juremocno definiuje, które formy podmiotowości uznawane są za „naturalne” i prawomocne. Reżimy płciowe nie są jednak zabezpieczane wyłącznie mocą prawa i przez represje. Dualizm płciowy jest wzmacniany i reprodukowany w rozmaitych codziennych praktykach. Media, system edukacji, architektura, przemysł odzieżowy artykułują i reprodukują „prawdziwość” dualizmów płciowych jako „naturalne” i zdroworozsądkowe, a jednostki powielają te ujęcia, stosując je w swoich codziennych praktykach. Dualizm płciowy jako norma nie jest narzucany siłą, ale jest stabilizowany poprzez „programy zachowania” (Foucault, 1998b). Podmioty stosują upłciawiające techniki w odniesieniu do siebie samych⁶. Zarazem można argumentować, iż proces tworzenia podmiotu jest specyficzną relacją między państwem a podmiotem (Ludwig, 2009). Kiedy „płeć” jako norma jak i upłciowione normy (artykułowane przez państwo) są stosowane przez *ja* w odniesieniu do siebie, wówczas władza państwa jest transferowana na poziom psychicznych i cielesnych regulacji. Toteż, upłciowiona podmiotowość, która jest efektem dominującego dyskursu, może być ujęta jako stosowanie norm artykułowanych przez państwo w odniesieniu do siebie tak, iż nie są one postrzegane jako coś zewnętrznego (Butler, 1997:191). Można więc przyjąć, iż władza państwa manifestuje się w ciałach czy psychice, poprzez upłciowioną podmiotowość.

Przyjęcie tej perspektywy skutkuje zwrotem w feministycznej teorii państwa. Nie chodzi już „tylko” o to, jak istniejący (*a priori*) kobiety i mężczyźni są traktowani przez państwo w polityce wynagrodzeń czy w polityce zabezpieczeń społecznych. W post-strukturalnej feministycznej teorii państwa chodzi także o to, jak kobiecość czy męskość są współkształtowane w relacji z państwem.

Jak wynika z powyższego, nacisk Foucaulta na wzajemnie konstytutywne relacje między tworzeniem państwa a tworzeniem podmiotu, dostarcza inspiracji dla feministycznej teorii państwa. Z drugiej strony istotne jest także wyjście poza Foucaulta, aby przyjąć, iż gender współkształtuje relacje między nowoczesnym państwem a nowoczesnym podmiotem. We współczesnych społeczeństwach gender jest zwornikiem tej zwrotnej relacji. Gender jako norma inicjuje specyficzne formy podmiotowości, które są zarazem współkształtowane przez państwo. Zarazem specyficzna upłciowiona struktura państwa jest (re)produkowana za pomocą formy podmiotowości (Ludwig, 2009a). Te abstrakcyjne, żeńskie czy męskie, formy podmiotowości są wypełniane konkretnymi historycznymi znaczeniami, w tym przypisywanymi płci atrybutami, które są upowszechniane w politykach państwa jak i w codziennych praktykach. Współcześnie, sposoby rządzenia relacjami płci także ulegają zmianom. Bezpośrednie formy dyskryminacji płciowej spotyka się rzadziej. Kobiety są zachęcane do wejścia na rynek pracy, poszerzył się zakres atrybutów, które określają kobiecość. Z drugiej strony, nadal przede wszystkim kobiety są odpowiedzialne za domenę reprodukcji, a kobiecość jest ściśle powiązana z troską o następne pokolenia. Ale sposoby rządzenia podziałem pracy według płci i formami podmiotowości przeobraziły się, a wraz z nimi zmieniły się sposoby rządzenia relacjami płci. Niemniej, nie zmieniły się dualistyczne abstrakcyjne formy podmiotowości (jako męskie lub żeńskie), a także zasadniczo nie zmieniły się hierarchie płci. Odnosząc się do tych zmian z foucaultowskiej perspektywy warto zauważyć, iż byłoby uproszczeniem postrzegać te zmiany wyłącznie jako ogólny proces, gdyż dominujące formy podmiotowości i ich genderowy wymiar wiążą się z walkami społecznymi. Zajmiemy się tym szerzej w kolejnych części referatu, gdzie przedstawimy także empiryczne wsparcie dla teoretycznych rozważań.

⁶ W tym kontekście warto dodać, iż w wielu tekstach Foucault zwraca uwagę, iż współczesne rządzenie zapożycza pastoralne techniki władzy (indywidualizacja, skupienie na jednostkach, kierowanie nimi ku zbawieniu). Zob. np. Foucault, 1998b, 2000: 201, 247. Przez analogie można powiedzieć gender mainstreaming odgrywa pastoralne techniki i poprzez programy szkoleń steruje jednostkami do równości płci jako formy zbawienia. (przyp. tłum.)

IV. Obecne zmiany w reżimach płci: przykład wprowadzania gender do głównego nurtu

Zanim przejdziemy do przykładów obecnych publicznych polityk płci, chcemy pokrótce przedstawić jak rozumiemy neoliberalne transformacje zachodnioeuropejskich społeczeństw, gdyż to one wywoływały i wywołują zmiany w polityce społecznej i innych politykach publicznych w czasach post-fordyzmu. Z punktu widzenia rządomości neoliberalizm nie jest tylko ideologicznym dyskursem czy polityczną rzeczywistością, ale przede wszystkim jest politycznym projektem, którego celem jest wdrożenie rzeczywistości społecznej, którą z góry zakłada (Bröckling, Krasmann i Lemke, 2000: 9).

Neoliberalizm jest polityczną racjonalnością i strategią, która przemieszcza odpowiedzialność instytucji takich jak państwo na jednostki i polega na ich zasobach w sytuacjach społecznego "ryzyka", takiego jak bezrobocie, ubezpieczenia, emerytury czy zdrowie. Dyskursywnie kreuje nową wiarę w siebie, podczas gdy jednocześnie regionalne i narodowe gospodarki są restrukturyzowane pod wpływem zneoliberalizowanego kapitalistycznego systemu rynkowego. Na neoliberalne idee takie jak wolność rynku składają się dyskursy osobistej odpowiedzialności, indywidualizmu, rynkowej racjonalności przy jednoczesnym wycofywaniu się państwa z odpowiedzialności za pewne elementy sfery społecznej. Nieodzownym elementem tych procesów jest indywidualizacja i prywatyzacja, które wytwarzają nową "prawdę" o tym, iż to jednostka ponosi osobistą odpowiedzialność za zabezpieczenia społeczne.

Neoliberalizm nie odwołuje się do norm spójności społecznej, solidarności i innych norm państwa opiekuńczego (Wöhl, 2003). Neoliberalna rządomość zakłada, że to rynek jest główną zasadą regulatywną państwa i wzorem rządzenia. Odwołując się do neoliberalnych indywidualistycznych idei, które wypierają normy społeczne takie jak solidarność i przeobrażają państwo opiekuńcze [ang. *welfare state*] w państwo pracy⁷ [ang. *workfare state*] (Jessop, 2003), to dyskursywne przemieszczenie zwalnia państwo z jego jednoczącej funkcji (opiekuńczej) zabezpieczeń społecznych. Dyskursywna reartykulacja definicji potrzeb, uprawnień i uwłasnowolnienia prowadzi do poważnych materialnych nierówności, co szczególnie dotyczy pewnych grup kobiet, które obecnie pracują w nieformalnej gospodarce i za niskim wynagrodzeniem, a co oznacza za razem odrzucenie feministycznych żądań równości płci (Prügl, 1999). Żądań tych nie można już w pełni artykułować w dominującym publicznym dyskursie, ulegają one dyskursywnej re-artykulacji w ramach projektu hegemonicznej neoliberalnej rządomości.

Jednocześnie, społeczne tożsamości nie są już konceptualizowane z perspektywy solidarności czy zbiorowości. [Nowe formy] tożsamości konstruują wolne jednostki, pozornie wyzwolone z pracy opiekuńczej i domowej. Zarazem konserwatywne dyskursy rodziny i odpowiedzialności obywateli zyskują coraz większe znaczenie w restrukturyzacji państwa opiekuńczego (Brodie, 2004; Bakker i Gill, 2003). Neoliberalna forma rządomości uodpowiedzialnia obywatelkę/obywatela, aby świadczyła bezpłatną pracę na rzecz lokalnej społeczności. Np. aktywizuje bezrobotne obywatelki/obywateli do pracy za jeden euro za godzinę, jak to ma miejsce obecnie w Niemczech. Polityki te przeobrażają instytucje państwa opiekuńczego, przy czym nie polegają wyłącznie na konserwatywnych tożsamościach płci. Neoliberalna rządomość, z jej naciskiem na indywidualną odpowiedzialność, zdaje się otwierać możliwość artykulacji różnych tożsamości płciowych,

⁷ Model państwa *workfare* stał się narzędziem, pozwalającym zmuszać ludzi do podejmowania zatrudnienia na każdych warunkach, w tym poniżej kosztów biologicznej reprodukcji życia. Na przełomie lat 80. i 90. zyskał pozycję zasadniczego wzorca neoliberalnych reform. (W Polsce propagatorem *workfare state* był Michał Boni, wiceminister pracy w rządzie Mazowieckiego, a później między innymi szef rządowego think tanku, który wyprodukował strategiczny raport Polska 2030. Wzywania rozwojowe.) Angielskie słowo *workfare* tłumaczone jest jako „czynić pracę opłacalną”, „filozofia państwa pracy” lub „państwa skłaniające do pracy”. Model ten ma być odpowiedzią na postępujący (rzekomo) kryzys państwa opiekuńczego (*welfare state*), prowadząc do reorganizacji polityki społecznej we współzależnych i wzajemnie produktywnym dostosowaniu przeobrażeń polityk państwa z postfordowską organizacją produkcji. W V rozdziale Historii seksualności Foucault zwraca uwagę na wzajemne dostosowanie form akumulacji ludzi i form akumulacji kapitału [przy. tłum.].

zarówno samotnej matki z wyższym wykształceniem czy też migrantki pracująca w nisko-płatnym sektorze usług opiekuńczych (Pühl i Wöhl, 2002).

W kontekście tych zmian warto zauważyć, że z perspektywy rządomyślności byłoby uproszczeniem ujmować neoliberalną rządomyślność wyłącznie jako odgórny proces. Centralne elementy neoliberalnej rządomyślności i reguły rządzące zachowaniem podmiotów neoliberalnych społeczeństw odwołują się do koncepcji i obietnic autonomii, wolności i odpowiedzialności, które stanowiły główne ideowe postulaty ruchów społecznych, w tym ruchu kobiet z lat 1970. i 1980. W trakcie ostatnich 20 lat można było zaobserwować wpływ krytyki ruchów społecznych na nowe formy rządzenia. Progresywne, emancypacyjne ruchy społeczne zostały włączone do neoliberalnej rządomyślności, a ich wiedza i zasoby zostały wykorzystane jako techniki produkcji upłciowionych, racjonalnych i przedsiębiorczych podmiotów, które są funkcją strategii rządzenia (Schild, 2003).

Teoretyczne narzędzie rządomyślności wnosi wkład do analizy konstruowania neoliberalizmu i jego [produktywnych] efektów na instytucjonalną i nie-instytucjonalną sprawczość, oraz do zrozumienia, dlaczego pewne polityki i techniki rządzenia tworzone, aby rozwiązywać globalne, regionalne czy lokalne problemy (Larner and Walters, 2004). Narzędzie to pozwala nam problematyzować poszczególne ujęcia problemów społecznych czy „ryzyka”: które problemy wyłaniają się w polu rządzenia i jak te pola i problemy są konstruowane i regulowane. W ostatniej części referatu zajmiemy się tym, co oznacza to dla polityk płci takich jak wprowadzanie gender do głównego nurtu (*gender mainstreaming*) w Unii Europejskiej.

IV. 1. Gender Mainstreaming jako neoliberalna rządomyślność

W Traktacie Amsterdamskim z 1997 roku Unia Europejska ustanowiła, iż równy dostęp każdego z obywateli do gospodarki, polityki i kultury jest fundamentem demokratycznej Europy. Aby wdrożyć ten cel, przyjęto polityki wprowadzania gender do głównego nurtu. Gender mainstreaming wprowadzony był przez kobiece NGOsy na konferencji ONZ do spraw Kobiet w 1995 roku w Pekinie, a później by przyjęty przez Unię Europejską⁸. W 1998 Rada Europy zdefiniowała gender mainstreaming jako „(re)organizację, poprawę, rozwój i ewaluację tworzenia polityk, tak aby równość płci była włączona do wszystkich polityk na różnych poziomach i etapach, przez wszystkich aktorów zaangażowanych w ich formułowanie” (Rada Europy, 1998). Od tej pory gender mainstreaming stało się główną polityczną strategią wpływania na równość płci we wszystkich państwach członkowskich.

Z punktu widzenia rządomyślności, polityki gender mainstreaming można ująć jako racjonalności i technologie władzy. Dokumenty Unii Europejskiej, raporty i wytyczne państw członkowskich artykułują i legitymizują konceptualizacje i normy relacji płci. Rządomyślność nie podchodzi do gender mainstreaming z perspektywy normatywnej, ani jako ideologii. Interesują nas raczej trzy pytania. Po pierwsze, pytamy na jakiej racjonalności opiera się gender mainstreaming? Po drugie, jesteśmy zainteresowane hegemoniczną koncepcją podmiotowości, jaka jest upowszechniana poprzez gender mainstreaming. Po trzecie, interesuje nas to jakie (nowe) technologie i strategie zarządzają reżimami płci. W analizie dwóch pierwszych kwestii

⁸ Opinia o tym, że gender mainstreaming zostało zaproponowane na konferencji w Pekinie jest upowszechniana i upowszechniona w feministycznych dyskursach. Tym samym zamazana została historia tego, jak i kto wprowadzał gender mainstreaming do Pekinskiej (międzypaństwowej) Agendy. Na konferencji przygotowawczej regionu ECE rządy Kanady, USA i UE wprowadziły gender mainstreaming do projektu końcowego dokumentu, przy protestach kobiecych ruchów społecznych, które spotykały się na równoległym Forum NGO. Podobne krytyki miały miejsce na Forum w Huairou, równoległym do rządowej konferencji w Pekinie. Zob. Baden, S. & Goetz, A., Who needs (sex) when you can have (gender). *Feminist Review*, Vol. 56, 1997. pp.3-25, także Susan Schunter-Kleeman i Dieter Plehwe. Gender mainstreaming: włączanie kobiet do neoliberalnej Europy. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2010. http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/readarticle.php?article_id=253 [http://www.heron.dmu.ac.uk/2009-09-01/0141-7789_56_Summer\(3-25\)50730.pdf](http://www.heron.dmu.ac.uk/2009-09-01/0141-7789_56_Summer(3-25)50730.pdf), oraz Lois West. United Nations women's conferences and feminist politics. In Mary K. Meyer & Elisabeth Prughl, red. Gender Politics in Global Governance. Rowman & Littlefield Publishers. 1999. Str. 177-195

opieramy się na dokumentach Unii Europejskiej. Natomiast w kwestii strategii i technologii władzy koncentrujemy się na szkoleniach genderowych.

IV.2. Racjonalność gender mainstreaming, albo jak przeobrazić odpowiedzialność społeczną i odpowiedzialność państwa w rozwiązania rynkowe i prywatne obowiązki

Jak wynika z analizy dokumentów Unii Europejskiej, głównym celem gender mainstreaming jest włączenie kobiet do rynku pracy (Hofbauer i Ludwig, 2006). „Przykłady dobrych praktyk” państw członkowskich świadczą o tym, że głównym wskaźnikiem sukcesu wdrażania gender mainstreaming jest ilość zatrudnionych kobiet. Pokróćce można streścić cele wynikające z dokumentów gender mainstreaming jako wzmocnienie kobiecego zasobu ludzkiego [*female human resources*] i zatrudnialności kobiet, co powinno prowadzić do zwiększania stopy zatrudnienia kobiet. Taka strategia gender mainstreaming jest spójna z Traktatem Lizbońskim Unii Europejskiej, który zakładał, iż współczynnik zatrudnienia kobiet powinien osiągnąć 60% do 2010 roku. Postrzegane to jest jako warunek, od którego zależy „konkurencyjność Europy na globalnych rynkach i jej rozwój jako najbardziej zaawansowanej gospodarki opartej na wiedzy na świecie” (Rada Europy, 2010). W porównaniu do Stanów Zjednoczonych czy Japonii zatrudnienie kobiet w Europie jest znacznie niższe.

Skupienie na włączeniu kobiet do rynku pracy redukuje równość płci do kwestii włączenia kobiet do gospodarki. Pomijane jest przy tym to, iż rynek pracy jest upłciowiony. Z kolei maskulinistyczne normy poza rynkiem pracy są niewidoczne i tym samym nie są upolitycznione. Unia Europejska zakłada, iż należy dążyć do równych płac za równą pracę, ale zarazem nie odnosi się do tego, iż hierarchie pracy (zawodów, stanowisk), które powodują nierówności płac, są efektem androcentrycznych norm, na których opiera się rynek pracy. Wskutek tego strukturalne przyczyny nierówności są niewidoczne w dyskursie gender mainstreaming, a co za tym idzie pozostają prywatną sprawą jednostek.

W dokumentach Unii Europejskiej rynek traktowany jest jako obietnica zbawienia. Narzędzia ekonomii tworzą strategię ujmowania i rozwiązywania problemów społecznych. Strategie, które opierają się na logice rynku i konkurencyjności, funkcjonują jako conceptualna rama polityki społecznej. Jak wynika z naszych analiz dokumentów UE⁹, włączenie kobiet do rynku pracy, które jest głównym celem gender mainstreaming w Unii Europejskiej i jest oferowane jako główne rozwiązania problemów nierówności płci. Jednocześnie jednak strukturalna nierówność pozostaje niewidoczna. Dokumenty gender mainstreaming nie odnoszą się do zmian w tzw. prywatnej sferze reprodukcji, ani do upłciowionych struktur instytucji społecznych takich jak rynek pracy. W rezultacie, podczas gdy gender mainstreaming stało się znaczącym politycznym programem, z dokumentów wynika, iż nierówności płci i proponowane rozwiązania nie są już sprawą publicznej odpowiedzialności, ale definiowane są jako problemy prywatne i problemy jednostek. Dokumenty Unii Europejskiej na temat gender mainstreaming definiują „granice między tym, co jest postrzegane jako publiczna odpowiedzialność, jako rozwiązanie w ramach rynku i jako prywatny obowiązek” (Daly, 1994:110). Przesunięcie tych granic wiąże się z przemieszczeniem odpowiedzialności państwa [za równość płci] do rozwiązań w ramach rynku i prywatnych zobowiązań.

IV.3. Kobiecość między przedsiębiorczością a macierzyństwem

Druga kwestia, do której się chcemy odnieść, to jakie formy upłciowionej podmiotowości są promowane w dokumentach Unii Europejskiej¹⁰. Wcześniej argumentowałyśmy, iż nowoczesne państwo odgrywa wiodącą

⁹ Komisja Europejska. Report on equal opportunities.(2001-2003), Komisja Europejska, Gender Equality Magazine 8, 9, 10 (wszystkie wydania w okresie 1996-2000) nr 11 (2001-2005). Zob. Także Hofbauer i Ludwig, 2006.

¹⁰ Skupiamy się tylko na programowych dokumentach dotyczących gender mainstreaming, poprzez które neoliberalne normy są promowane i analizujemy poziom dyskursu. Na tej podstawie nie możemy wnioskować jak te (czy inne) dyskursywne hegemoniczne reprezentacje upłciowionej podmiotowości są ucieleśniane i przeżywane przez konkretne podmioty. Aby to ustalić, niezbędne są dodatkowe badania empiryczne. Jak do tej pory, niestety, empiryczne analizy

role w kształtowaniu upłciowionych podmiotów. Te abstrakcyjne formy podmiotowości (męskiej lub żeńskiej) są wypełniane konkretnymi historycznymi znaczeniami, takimi jak atrybuty, za pomocą których płeć jest społecznie konstruowana, które są upowszechniane w politykach państwa, w wytycznych i programach politycznych. Z tej perspektywy dokumenty Unii Europejskiej są programami, które zawierają i promują określone formy upłciowionych podmiotów i relacji płci. Analiza dokumentów Unii Europejskiej pod kątem promowanych w nich norm kobiecości wskazuje na ambiwalentne reprezentacje kobiecości.

Jak argumentowaliśmy powyżej, głównym elementem dokumentów Komisji Europejskiej na temat gender mainstreaming jest poprawa zatrudnialności kobiet. Kobiety ujmowane są jako przedsiębiorczynie. Ta forma upodmiotowienia jest elementem neoliberalnej podmiotowości dla wszystkich płci. Niemniej, kobietom przypisywana jest główna odpowiedzialność za sferę reprodukcji, a kobiecość ujmowana jest w odniesieniu do opieki za następne pokolenia i zdolności do słuchania, empatii, miłości, itd. Dokumenty Unii Europejskiej przywołują kobiety przede wszystkim jako matki, które z tego powodu mają trudności z podjęciem pracy, w czym należy im pomóc. Tym samym norma nadrzędnej odpowiedzialności kobiet za opiekę jest utrwalona. W ramach neoliberalnej racjonalności kobiecość jest ciągle ściśle powiązana z odpowiedzialnością za reprodukcję społeczną - w jej formie prywatnej. Ponieważ jednocześnie kobiety przywoływane są jako podmioty rynku pracy, to kobiecość promowana w dokumentach składa się z ambiwalentnej koegzystencji przedsiębiorczości i opiekuńczej macierzyńskości. Toteż gender mainstreaming można zinterpretować jako strategię, która adaptuje fordystyczny reżim pracy do neoliberalnej rządomości, a zarazem utrzymuje pewne aspekty uprzednich upłciowionych form upodmiotowienia. Taka racjonalność i technologie upodmiotowienia pozwalają wprowadzić pewne zmiany w reżimach płci, a zarazem zapewniają ich trwałość. Podczas gdy kobiety są zachęcane do wejścia na rynek pracy, a atrybuty kobiecości są poszerzane, to reprodukcja społeczeństwa jest nadal oparta na nierównościach płci, a odpowiedzialność za nią jest przemieszczona do sfery prywatnej.

Argumentowaliśmy powyżej, iż konceptualizacja rządomości pozwala nam zrozumieć wzajemnie konstytutywne relacje między nowoczesnym państwem a nowoczesnym podmiotem. Stosując to narzędzie do analizy neoliberalnych przeobrażeń widać, iż nowe formy upodmiotowienia są niezbędnym warunkiem neoliberalizacji państwa. Nowe formy kierowania podmiotami i nowe definicje granic między tym, co publiczne a tym, co prywatne stają się wówczas możliwe. Z perspektywy feministycznej krytyki rządomości, przyjmowanie tych nowych form w odniesieniu do postrzegania samych siebie jest niezbędnym warunkiem „zaistnienia” neoliberalnego państwa i neoliberalnych polityk. Reprodukacja hegemonicznych form upodmiotowienia: „przedsiębiorczości” i „opiekuńczego macierzyństwa” przez kobiece podmioty w różnych praktykach społecznych ich życia codziennego jest warunkiem możliwości dla redukcji zabezpieczeń społecznych czy instytucji, za które odpowiedzialność w fordystycznych społeczeństwach ponosiło państwo.

IV.4. Urządzanie reżimów płci

Gender mainstreaming jest przykładem tego jak racjonalności i technologie rządzenia przekształcają społeczne praktyki zbiorowych i indywidualnych aktorów, państw i instytucji. Gender mainstreaming, odwołujący się do podejmowanych przez międzynarodowy ruch kobiet strategii uwłasnowolnienia [*empowerment*], został wykorzystany i zreinterpretowany jako intelektualna (racjonalna) technologia i strategia przeobrażania reżimów płci wdrażana na różne sposoby przez państwo i międzynarodowych aktorów w Unii Europejskiej. Z jednej strony gender mainstreaming jest wdrażane na poziomie międzynarodowym jako odgórny biurokratyczny proces rządzenia reżimami płci w państwach członkowskich, a państwa członkowskie muszą obecnie stosować gender mainstreaming jako strategię przeobrażania reżimów płci. Z drugiej strony gender mainstreaming jest technologią i strategią upowszechniania wiedzy eksperckiej na temat gender na mikropoziomie podmiotów i indywidualnych aktorów, którzy są zainteresowani wdrażaniem gender mainstreaming na mezo-poziomie administracji, podejmowane w ujęciu rządomości/urządzania są raczej rzadkie.

organizacji, instytucji zajmujących się edukacją (np. szkół i uniwersytetów), związków zawodowych, NGOs, itd. Wsparciem dla tej wiedzy gender i gender mainstreaming są ekspertki i eksperci z uniwersytetów oraz ich wiedza naukowa na temat gender w postaci gender studies. W tym sensie gender mainstreaming jest wykorzystane jako intelektualna technologia upowszechniania wiedzy na temat gender w państwie i społeczeństwie, aby tworzyć wiedzę przekształcającą konkretne instytucje i organizacje. Od osób zatrudnionych w tych instytucjach na wysokich stanowiskach, przeważnie mężczyzn, oczekuje się, że będą przeobrażać te instytucje, upowszechniać wiedzę na temat gender i konkretne polityki dotyczące równości płci. W tym kontekście szczególnie istotną rolę odgrywa wiedza ekspercka. To, jaka wiedza, podejście i kompetencje dotyczące gender są istotne, może być różnie definiowane i zależy od konkretnych instytucjonalnych aktorów, którzy definiują gender i równość płci. Na przykład, Ośrodek Kompetencji Gender w Berlinie dysponuje wiedzą naukową na temat gender, gdyż jest powiązany z Gender Studies na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie, który definiuje gender zgodnie z kryteriami wiedzy naukowej, jako pojęcie, które odnosi się do historycznie usytuowanych i społecznie konstruowanych usytuowań i tożsamości genderowych (Genderkompetenzentrum Berlin, strona główna 2009).

Czy i jak te konceptualizacje gender rzeczywiście doprowadzą do zróżnicowania wiedzy o relacjach płci w strukturach władzy w instytucjach, jest kwestią do dyskusji. Instytucjonalne zmiany nie są li tylko skutkiem wiedzy na temat relacji płci w instytucjach. Wprost przeciwnie, aktorzy uczynieni odpowiedzialnymi za przeobrażanie polityk, sami odgrywają rolę w podtrzymywaniu nierównych hierarchii płci i struktur, na co wskazują historyczne i współczesne femokratki¹¹(Cockburn, 1993). Toteż poleganie na odpowiedzialności jednostek wiąże się z ambiwalencjami: jeśli celem przekazywania [genderowej] wiedzy eksperckiej jest aktywizacja jednostek odpowiedzialnych za generowanie polityk [równości płci] to państwo i międzypaństwowe organizacje nie są już bezpośrednio odpowiedzialne za te polityki. Przemieściły one odpowiedzialność do jednostek, które mogą nie mieć żadnego interesu we wdrażaniu instytucjonalnych zmian i polityk równości płci. Pokazuje to, jak państwo jako zestaw instytucjonalnych praktyk „rządzi na dystans” (Rose, 2000), umożliwiając jednostkom reprezentującym instytucjonalnych aktorów, aby odgrywali strategię państwa czy instytucji. [Władza jako] „kierowanie kierowaniem” (Foucault, 1998b) bezpośrednio angażuje się z poziomu ponadnarodowego na poziom jednostek, aby odgrywały polityki równości płci, nie polegając przy tym na interwencjach państw (członkowskich). Odpowiedzialność jest przemieszczona do jednostek biorących udział we wdrażaniu polityk, co pozwala uniknąć tworzenia skomplikowanych programów i kosztownych interwencji państwa czy organizacji ponadnarodowych. Jak się wydaje, jedyne na co wpływa ta nowa racjonalność rządzenia instytucjami i praktykami jednostek, to upowszechnienie praktyk władzy do jednostek. Wytyczne państwa czy międzypaństwowych organizacji zyskują efektywność tylko poprzez indywidualnych aktorów w różnych instytucjach. Ten sposób rządzenia jest nową techniką stosowaną w konkretnym historycznym kontekście neoliberalnego rządzenia, gdzie jednostka jest uodpowiedzialniana do wdrażania strategii państwa czy interesów biznesu. Ale poleganie na kompetencjach jednostek jest kontrowersyjne, gdyż nie zostało sprecyzowane jak kompetencje mają być nabywane. Sandra Smykalla (2003) krytykuje inicjatywy skupiające się na kompetencjach także dlatego, że nie ma jasności, jak są one odgrywane w praktyce.

W tym właśnie kontekście należy usytuować szkolenia genderowe, które są jednym z głównych elementów gender mainstreamingu. Z uwagi na różnorodność podejść i metod wśród trenerek i trenerów genderowych, nie można założyć, iż wszyscy z nich mają kompetencje i wiedzę do zakwestionowania hierarchii płci w instytucjach. Niewykluczone, iż mogą się kierować interesem sprzedania swojej wiedzy na rynku ekspertyz genderowych. W trakcie rozwoju uniwersyteckich studiów gender powstał nowy obszar wiedzy profesjonalnej, co prowadziło do profesjonalizacji wiedzy i teorii gender. W tym kontekście Heike Kahlert zauważa „nową koalicję między biznesem a emancypacją” (Kahlert: 2005:57) i zwraca uwagę, iż gender mainstreaming działa na obie strony. Miarą jego transformacyjnych możliwości będzie to, jak jest wdrażane

¹¹ Femokratki - ekspertki genderowe. Po raz pierwszy pojęcie zastosowane w odniesieniu do ekspertek genderowych w Australii. Zob. Marian Sawyer. *Femocrats and Ecorats. Women's policy machinery in Australia, Canada and New Zealand*. UNRISD Occasional Paper No 6, 1996. (przyp. tłum.)

w strategiach zarządzania. W Niemczech kursy genderowe w ministerstwach, zarówno federalnych, jak i na poziomie landów, opierają się na transferze wiedzy i sprawczości. To one decydują o podejściu do wiedzy o gender, jak i o tym, w których dziedzinach działań administracji publicznej należy wprowadzić gender mainstreaming, aby osiągnąć równość płci w konkretnych politykach (zob. Ministerstwo Edukacji i Zabezpieczeń Społecznych Sachsen-Anhalt 2003:104).

Z perspektywy rządomości proces ten opiera się na uodpowiedzialnianiu pojedynczych aktorów, jak i na transmisji prerogatyw (uprawnień), wiedzy i technologii rządzenia poprzez biurokrację, dominację i wiedzę naukową. Celem jest transformacja relacji i reżimów płci, ale niekoniecznie w emancypacyjnym sensie społecznej równości, wolności i uwłasnowolnienia jednostek. Raczej gender mainstreaming jest technologią rządzenia, która poddaje renowacji wiedzę naukową [wprowadzając gender] i integrując ją z zastanymi technikami rządzenia. Technologie te mogą przynieść otwarte i ambiwalentne skutki. Mogą zarówno skłonić aktorów, kobiety i mężczyzn na wyższych stanowiskach, aby nabywali wiedzę na temat (nie)równości płci i konstrukcji tożsamości płci w instytucjach, i dokonującej się poprzez instytucje. Ale mogą także utrwaląć stereotypy płci, jeśli w szkolenia genderowe nie odnoszą się do różnicy między historycznie wytworzonymi tożsamościami, a społeczną rzeczywistością ról płciowych i tożsamości.

Większość niemieckojęzycznych podręczników do szkoleń genderowych nie odnosi się zazwyczaj do różnicy między rzeczywiście przeżywanymi doświadczeniami kobiet i mężczyzn, a społeczno-politycznymi procesami, które wytwarzają te różne doświadczenia w życiu codziennym (zob. Welpé i Schmeck 2005). Nawet gdy różnica między płcią biologiczną a płcią kulturową jest problematyzowana jako główna kwestia, do której odnosi się teoria gender, to nie prowadzi to do zróżnicowania w odniesieniu do praktyki politycznej. Aby pokazać paradoksy i sprzeczności w rolach płciowych, należy uwidocznic paradoksalną sytuację uznania i kwestionowania (genderowej) różnicy. Zwracanie uwagi na te sprzeczności jest konieczne, aby móc zmienić stojące za nimi struktury. Jeśli szkolenia genderowe mają wyjść poza proste liczenie kobiet i mężczyzn zajmujących określone stanowiska, to muszą się one oprzeć na kompleksowym ujęciu dominacji i władzy w instytucjach i organizacjach. Nawet jeśli przyjąć, iż oferta kompetencji genderowych na rynek szkoleń jest uprawnionym rozwiązaniem, to trzeba zwrócić uwagę, iż stają się one częścią tych samych procesów, które chcą i potrzebują przeobrazić. Tym samym, gdy gender mainstreaming stało się częścią pola i strategii władzy, przeciwko którym było wymierzone (Wohl 2008; 2007), jego innowacyjność, zakładana w politykach równości płci, staje pod znakiem zapytania. Oznacza to jednak, że gender mainstreaming nie idzie dalej niż uprzednie polityki równości płci i parytety. Wiedza wytworzona przez oddolne ruchy społeczne¹² stała się, poprzez odgórne procesy, częścią struktur władzy w instytucjach. Aby uwiarygodnić się wobec neoliberalnego rynku oraz zyskać uznanie i zająć miejsce wewnątrz hegemonicznych dyskursów i struktur władzy, gender mainstreaming musi dostosować się do hegemonicznych instytucji i aktorów. Pokazuje to, jak projekt, który miał intencje emancypacyjne i miał na celu zmianę instytucji od wewnątrz, jest przez nie przejmowany – toteż teraz musi pokazać swoją zdolność krytykowania neoliberalnych rynków i skuteczność w przeobrażaniu ich od wewnątrz. Jak dotąd gender mainstreaming nie kwestionuje racjonalności zliberalizowanych rynków, jak i nie kwestionuje ich działań oraz możliwości wytwarzania przez nie równości płci w tym kontekście. Barbara Stiegler, jedna z rzeczniczek socjaldemokratycznego think tanku, który lobbuje na rzecz gender mainstreaming, dostrzega w tym szanse wpływu na procesy innowacji w administracji publicznej. Gender może być postrzegane nie tylko jako zmienna kategoria statystyczna, ale jako „różnorodnie kształtowane relacje płci” (Stiegler 2005:33). Wszystkie działania administracji publicznej, „w tym analiza procesów decyzyjnych i porządków płci na których się opierają, musi kierować się zasada

¹² Koncepcja gender była propozycją lewicowych feministek, które definiowały gender jako relacje władzy. Inaczej z gender mainstreaming. O ile ruch kobiecy domagał się reform patriarchalnej instytucji państwa, czy też występował z hasłami „odzyskania państwa” i stawiał konkretne postulaty równości i uprawnień, budzi wątpliwość czy koncepcje i wiedza dot. gender mainstreaming, rzeczywiście powstały wśród oddolnych ruchów społecznych. Zob. przypis 8, a także Susanne Schunter-Kleeman i Dieter Plehwe. Gender mainstreaming. Włączanie kobiet do neoliberalnej Europy. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2009. http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/readarticle.php?article_id=253. [przyp. tłum.].

„Inteligentnego wzrostu” (ang. SMART) , gdzie każdy proces musi być specyficzny (Specific), wymierny liczbowo (Measurable), atrakcyjny (Attractive), realistyczny (R), realizowany w wyznaczonym czasie (Time)” (ibid.)¹³ Z perspektywy feministycznej krytyki rządomyślności nie jest to szansa [jak chce Stiegler], ale dominująca strategia i technologia władzy. Jeśli granice emancypacji są zamknięte w ramach racjonalnych i policzalnych kryteriów rynkowych, to tym samym gender mainstreaming jest odgródzone od potencjalnych transformacyjnych możliwości. Nie oznacza to, iż nie mogłoby ono stanowić strategicznego punktu odniesienia wobec rynkowej logiki neoliberalizmu. Ale z krytycznej perspektywy ruchów kobiet, gender mainstreaming nie może być traktowane jako projekt emancypacyjny, ani nawet jak częściowy cel czy doraźne osiągnięcie na rzecz tego projektu.

V. Podsumowanie

Jak argumentowaliśmy, Foucaulta wykłady o rządomyślności wnoszą użyteczny wkład do feministycznej teorii państwa. Perspektywa rządomyślności/urządzenia pokazuje, jak państwo wynika zarówno ze społecznych strategii jednostek w ich życiu codziennym, jak i z technologii reżimów wiedzy/władzy podejmowanych przez różnych instytucjonalnych aktorów. Zarazem pozwala pogłębić analizy konstruowania norm, ustanawiających upłciowione struktury podziałów na męski/żeński, publiczne/prywatne, i ich skutków. Zastosowanie ramy rządomyślności/urządzenia pozwala pogłębić wiedzę na temat konstruktów genderowych i prześledzić, które konceptualizacje kobiecości/męskości ewoluowały historycznie, w ramach i poprzez praktyki państwa, i poprzez które konstruowane było współczesne państwo. Foucault nie zakłada, iż „państwo” jest dane z góry. Za pomocą konceptualizacji rządomyślności odnosi się do niego poprzez racjonalności i praktyki, które umożliwiają państwo. Jak argumentowaliśmy, dla feministycznej teorii państwa otwiera to nowe możliwości teoretyzowania wzajemnych powiązań między relacjami płci [gender] a współczesnym państwem. Pokazywaliśmy, jak liberalna rządomyślność, która produkuje „wyobrażoną jednostkę” państwa (Lemke, 2007a:46) jest upłciowiona i zarazem upłciawiająca. Ponadto, naszkicowaliśmy, jak tworzenie współczesnego państwa i współczesnego upłciowionego podmiotu są wzajemnie powiązane. Specyficzna upłciowiona struktur państwa jest (re)produkowana poprzez wytwarzanie upłciowionych podmiotów.

Taka perspektywa wnosi także interesujący wkład do analiz neoliberalnej rządomyślności i zmienia jej podejście. Po pierwsze, na przykładzie gender mainstreaming pokazałyśmy, jak neoliberalna racjonalność manifestuje się w [przeobrażaniu] reżimów płci, i jak strategie emancypacyjne wpisują się w neoliberalne strategie urynkwienia, które wzmacniają indywidualizację. W tym sensie neoliberalne technologie rządzenia reartykuowały gender mainstreaming jako neoliberalną strategię, redukując zarazem równość płci do zatrudnialności kobiet na rynkach pracy w Unii Europejskiej. Po drugie, argumentowaliśmy, iż neoliberalna racjonalność wpłynęła na (re)produkcję upłciowionych, przedsiębiorczych podmiotowości i wdraża je w przeświadczeniach jednostek o sobie. W ich sumarycznym efekcie, neoliberalna racjonalność i powiązane z nią strategie i technologie władzy wytworzyły „prawdy” polityczne, które doprowadziły do zorientowanego na rynek, konkurencyjnego społeczeństwa. Na koniec, w naszej analizie gender mainstreaming chciałyśmy także wskazać, iż w neoliberalnych społeczeństwach reżimy płci są zarządzane przez nowe racjonalności rządzenia.

W naszej analizie skupiliśmy się na poziomie politycznych programów, aby uwidocznić racjonalność, na której się opierają. W ten sposób skoncentrowaliśmy się na poziomie racjonalności i [dyskursywnego] wytwarzania podmiotu – ale nie odnosiliśmy się do relacji płci, polityki równości płci, wytycznych genderowych i upłciowionych podmiotowości na poziomie praktyk życia codziennego. Aby ustalić, jak ludzie stosują i przerabiają te dyskursywne racjonalności w ich życiu codziennym, potrzebne są badania

¹³ Zasady SMART, do których odwołuje się Stiegler, wywodzą się z teorii nowego publicznego zarządzania, które przenosi standardy zarządzania w przedsiębiorstwach do zarządzania państwem. Do SMART odwołują się także raporty Banku Światowego i Unii Europejskiej, jak i polskiego rządu (konceptcje inteligentnego rozwoju) [przyp. tłum.].

empiryczne. Tylko wówczas będziemy mogli mówić o analizie współczesnych społeczeństw, nie tylko na poziomie dyskursu, ale także na jakie konkretne sposoby ludzie nabywają, stosują i przerabiają, a także odrzucają neoliberalne racjonalności. Pozwoli to uwidocznąć konkretne sprzeczności i formy subwersji oraz uczynić je przedmiotem teoretycznej i publicznej debaty.

Tłum. Ewa Charkiewicz

Bibliografia

Bakker, Izabella i Stephen Gill, red. 2003. Power, production and social reproduction: human in/security in the global political economy. Basingstoke.

Barry, Andrew, Thomas Osborne i Nicolas Rose, red. 1996. Foucault and Political Reason: liberalism, neo-liberalism, and rationalities of government. Chicago.

Brodie, Janine. 2004. Die Re-Formierung des Geschlechterverhältnisses. Neoliberalismus und die Regierung des Sozialen. In: Widerspruch 46 (1), 19-32.

Bröckling, Ulrich, Susanne Krasmann, Thomas Lemke. 2000. Gouvernementalität, Neoliberalismus und Selbsttechnologien. Eine Einleitung. W: U. Bröckling, S. Krasmann, T. Lemke red. Gouvernementalität der Gegenwart. Studien zur Ökonomisierung des Sozialen. Frankfurt/M. 7-40.

Butler, Judith. 1997. The Psychic Life of Power. Theories in Subjection. Stanford.

Cockburn, Cynthia. 1993. Blockierte Frauenwege. Wie Männer Gleichheit in Institutionen und Betrieben verweigern. Hamburg.

Dean, Mitchell. 1999. Governmentality. Power and rule in modern society. London/Thousand Oaks/New Delhi.

European Council. 2000. Presidency Conclusions, Lisbon European Council (1998): The Council of Europe's Group of specialists on mainstreaming: Gender Mainstreaming. Conceptual framework, methodology and presentation of good practices. Final Report of Activities of the Group of Specialists on Mainstreaming. Strasbourg.

Foucault, Michel. 1991. Questions of Methods. W: G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (red.). The Foucault Effect: Studies in Governmentality, Hemel Hempstead, 73-86.

_____ 1993. About the Beginning of the Hermeneutics of the Self (Transkrypcja dwóch wykładów w Dartmouth 17-ego i 24-ego listopada, 1980), Mark Blasius, red. W: *Political Theory*, Vol. 21 (2) May, 1993, ss. 198-227.

_____ 1995. Historia Seksualności. Tłum. Bogdan banasiak, Tadeusz Komendant i Krzysztof Matuszewski. Czytelnik.

_____ 1998a. Nadzorować i karać. Tłum. Tadeusz Komendant. Aletheia.

_____ 1998b. Podmiot i władza. Tłum. Jacek Zychowicz. Biblioteka Online Seminarium Foucault. Republika za „*Lewą Nogą*” nr 9, 1998, str 174-192.
http://www.ekologiasztuka.pl/seminarium.foucault/readarticle.php?article_id=21.

_____ 2000a. „Rządomyślność”. W: Michel Foucault. Filozofia. Historia. Polityka. Wybór pism. Tłum. Damian Leszczyński i Lotar Rasiński. PWN. 163-185.

_____ 2000b. Omnes et Singulatim. Przyczynek do krytyki politycznego rozumu. W: Michel Foucault. Filozofia. Historia. Polityka. Wybór pism. Tłum. Damian Leszczyński i Lotar Rasiński. PWN. 219-246.

_____. 2000c. Techniki siebie. W: Michel Foucault. Filozofia. Historia. Polityka. Wybór pism. Tłum. Damian Leszczyński i Lotar Rasiński. PWN. 247-275.

_____. 2010. Bezpieczeństwo, terytorium, populacja. Tłum. Michał Herer. PWN.

_____. 2011. Narodziny biopolityki. Tłum. Michał Herer. PWN.

Genderkompetenzzentrum Berlin. 2009. Dostęp online na www.genderkompetenz.info/zentrum/ last entry: 15.01.2009

Gordon, Collin. 1991. Governmental Rationality: an Introduction. W: G. Burchell, C. Gordon i P. Miller red. The Foucault Effect. Studies in Governmentality, Hemel Hempstead, 1 – 51.

Griesser, Markus i Gundula Ludwig. 2008. „Endlose Transaktionen”. Eine hegemonietheoretische Aneignung Foucaults und deren Nutzen für die feministische Staatstheorie. W: *Prokla* 151, 271-288.

Hofbauer, Ines i Gundula Ludwig. 2006. Neue Perspektiven für soziale Gerechtigkeit? Eine kritische Analyse sozial- und gleichstellungspolitischer Leitlinien der Europäischen Union im Kontext sich verändernder Staatlichkeit. W: U. Degener i B. Rosenzweig, red.: Soziale Gerechtigkeit im Zeichen gesellschaftlichen und politischen Strukturwandels – feministische Perspektiven, Wiesbaden, 201-271.

Jessop, Bob. 2003. Changes in welfare regimes and the search for flexibility and employability, in: Overbeek, Henk (ed.): The Political Economy of European Employment. European integration and the transnationalization of the (un)employment question. London/New York, 29-50.

_____. 2007. From micro-powers to governmentality: Foucault's work on statehood, state formation, statecraft and state power. W: *Political Geography* 26, 34-40.

Kahlert, Heike. 2005. Beratung zur Emanzipation? Gender Mainstreaming unter dem Vorzeichen von New Public Management. W: U. Behning/ B. Sauer, red.: Was bewirkt Gender Mainstreaming? Frankfurt/M., New York.

Larner, Wendy i William Walters. 2004. Globalization as Governmentality. W: *Alternatives*, Vol. 29, (5), Special Issue, 495-514.

Laqueur, Thomas. 1990. Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud, Cambridge Mass., Harvard.

Lemke, Thomas. 2000. Neoliberalismus, Staat und Selbsttechnologien. Ein kritischer Überblick über die governmentality studies. W: *Politische Vierteljahresschrift* 41 (1), 31-47.

_____. 2007a. Foucault, rządowość i krytyka. Tłum. Jakub Maciejczyk. Recykling Idei. Wiosna/lato. <http://recyklingidei.pl/lemke-foucault-rzadowosc-krytyka>

_____. 2007b. An indigestible meal? Foucault, governmentality and state theory. In: *Distinktion* 5, 43-64.

Ludwig, Gundula. 2009. Governing Gender: The Integral State and Gendered Subjection. W: M. McNally/J. Schwarzmantel, red. Gramsci and Global Politics. Hegemony and Resistance, London.

_____. 2009a. Performing Gender, Performing the State. Vorschläge zur Theoretisierung des Verhältnisses des modernen Staates und vergeschlechtlichter Subjektkonstitution. W: G. Ludwig/B. Sauer/S. Wöhl, red. Staat und Geschlecht. Grundlagen und aktuelle Herausforderungen feministischer Staatstheorie, Baden-Baden.

Ministerium für Gesundheit und Soziales des Landes Sachsen-Anhalt. 2003. GenderMainstreaming in

Sachsen-Anhalt: Konzepte und Erfahrungen, Opladen.

Pateman, Carol. 1988. The Sexual Contract, Cambridge.

Prügl, Elisabeth. 1999. The Global Construction of Gender: Home-based Work in the Political Economy of the 20th Century, New York.

Pühl, Katharina/Wöhl, Stefanie. 2003. Model „Doris”: Zur Kritik neoliberaler Geschlechterpolitiken aus gouvernementalitätstheoretischer Sicht, paper presented at the conference “Governmentality: Prospects of Michel Foucault” 2. - 3.11.2003 Frankfurt/M, Germany, wersja niemiecka dostępna na: <http://www.copyriot.com/gouvernementalitaet>

Rose, Nikolas. 2000. Powers of Freedom: Reframing Political Thought, Cambridge.

Rose, Nikolas/ Miller, Peter. 1992. Political Power beyond the State: problematics of government. W: British Journal of Sociology 43, 173-205.

Sauer, Birgit. 2001. Die Asche des Souveräns. Staat und Demokratie in der Geschlechterdebatte, Frankfurt/M.

Schild, Veronica. 2003. Die Freiheit der Frauen und gesellschaftlicher Fortschritt: Feministinnen, der Staat und die Armen bei der Schaffung neoliberaler Gouvernementalität. W: Peripherie, 23., (19), 481-506.

Smykalla, Sandra. 2003. Die Diskursivierung von geschlechtertheoretischem Wissen im Gender Mainstreaming- Prozess: Gendertrainings – ein paradoxes geschlechterpolitisches Handlungsfeld. W: M. Herzog (ed.): Gender Mainstreaming. Von der Frauen- und Geschlechterforschung zur Forderung nach neuen Geschlechterverträgen, Düsseldorf, 35 – 45.

Welpel, Ingelore/ Schmeck, Marike. 2005. Kompaktwissen Gender in Organisationen, Frankfurt/M. et al.

Wöhl, Stefanie. 2003. Individualisierende Verantwortungszuschreibungen in der Sozialpolitik. Perspektiven des Gouvernementalitätsansatzes von Michel Foucault. In: Institut für Sozialforschung (red.). Mitteilungen, Frankfurt/M, Heft 14, 120 -146.

_____. 2007. Mainstreaming Gender? Widersprüche europäischer und nationalstaatlicher Geschlechterpolitik, Königstein/Taunus.

_____. 2008. Global Governance as Neo-Liberal Governmentality: Gender Mainstreaming in the European Employment Strategy. W: G. Waylen/ S. Rai, red. Global Governance. Feminist Perspectives, Basingstoke, 64 – 83.

Adnotacja bibliograficzna:

Gundula Ludwig i Stephanie Wöhl. Gender mainstreaming jako strategia neoliberalizacji. Współczesne transformacje reżimów płci - ponowne przemyślenia z perspektywy foucaultowskiej. Tłum. Ewa Charkiewicz. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2013.

URL http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0111ludwig_wohl_gender_mainstr.pdf